

POLSKO-UKRAIŃSKA
WSPÓŁPRACA WOJSKOWA
NA PRZESTRZENI
DZIEJÓW

OŚWIĘCIM 2018

© Copyright
Autorzy
Wydawnictwo Napoleon V
Oświęcim 2018
Wszelkie Prawa Zastrzeżone
© All Rights Reserved

Książka została wydana przy wsparciu Ambasady RP w Kijowie, Instytutu Polskiego w Kijowie oraz Fundacji „Pomoc Polakom na Wschodzie” (projekt współfinansowany w ramach sprawowania opieki Senatu Rzeczypospolitej Polskiej nad Polonią i Polakami za granicą), we współpracy z Międzynarodowym Stowarzyszeniem Przedsiębiorców Polskich na Ukrainie.

Redakcja naukowa wydania polskiego:

prof. dr hab. Janusz Odziemkowski

Tłumaczenie tekstów z j. ukraińskiego:

Krzysztof Wasilewski

Korekta:

Rafał Mazur

Redakcja techniczna:

Mateusz Bartel

Projekt okładki:

Paulina Klimek

Inicjator/koordynator konferencji 16.12.2015 r. i wydania niniejszej publikacji:
Bartosz Musiałowicz

Dystrybucja: ATENEUM www.ateneum.net.pl
Pełna lista wydanych publikacji i sprzedaż detaliczna:
www.napoleonv.pl

Numer ISBN: 978-83-7889-576-3

SPIS TREŚCI

Przedmowa (<i>Jan Piekło</i>)	7
Przedmowa (<i>Henryk Litwin</i>)	9
<i>Janusz Odziemkowski</i> , Podsumowanie konferencji „Polsko-Ukraińska Współpraca Wojskowa na Przestrzeni Dziejów” (Ambasada RP w Kijowie, 16.12.2015)	11

POLSKO-KOZACKA WSPÓŁPRACA WOJSKOWA W OKRESIE RZECZYPOSPOLITEJ OBOJGA NARODÓW

<i>Mirosław Nagielski</i> , Współpraca sił Rzeczypospolitej z Kozacyzną w I połowie XVII wieku dla obrony granic Rzeczypospolitej	22
<i>Borys Czerkas</i> , Ukraińskie wojsko kozackie – militarna rezerwa Rzeczypospolitej	36
<i>Zbigniew Hundert</i> , Przykłady polsko-kozackiej współpracy wojskowej w dobie Jana Sobieskiego (1668-1696)	48
<i>Oleksij Sokirko</i> , Rzeczpospolita szlachecka i rzeczpospolita kozacka: wojskowo-polityczne paralele od połowy XVII do końca XVIII stulecia	65
<i>Oleksandr Alfiorow</i> , Bohater dualistycznej monarchii ukraińskiej krwi: Gabriel Hołubek w wirze wojen drugiej połowy XVI stulecia	85

POLSKO-UKRAIŃSKA WSPÓŁPRACA WOJSKOWA W XX W.

<i>Ihor Sribnjak</i> , Wojskowa współpraca URL i Rzeczypospolitej w latach 1919-1920 r. Aspekt organizacyjno-mobilizacyjny	104
<i>Jan Pisuliński</i> , Jak negocjowano układ Piłsudski-Petlura	121
<i>Andrij Rukkas</i> , Polsko-ukraiński sojusz wojskowy 1920 roku	137
<i>Waldemar Rezmer</i> , Polsko-ukraiński sojusz wojskowy 1920 r. we współczesnej polskiej historiografii	157

Oleksij Sokirko

Narodowy Uniwersytet im. Tarasa Szewczenki w Kijowie

**RZECZPOSPOLITA SZLACHECKA I RZECZPOSPOLITA KOZACKA:
WOJSKOWO-POLITYCZNE PARALELE
OD POŁOWY XVII DO KOŃCA XVIII STULECIA**

Polsko-ukraińskie sąsiedztwo oraz wspólne doświadczenie pierwszej Rzeczypospolitej pozostawiło głęboki ślad w historii obu narodów, nawet po zakończeniu istnienia samego państwa. Są tu i wspólne zwycięstwa w wojnie inflanckiej i chocimskiej, czasów dymitriad oraz ruiny, wyprawy na Mołdawię i Krym, także bojowe braterstwo konotopskiej i wiedeńskiej kampanii. Rzeczpospolita na przestrzeni prawie dwóch wieków wytworzyła unikalną syntezę form wojskowej organizacji i sztuki wojennej, która połączyła tradycje Europy i Wschodu. Właśnie dzięki unikalnemu multikulturowemu modelowi powstał fenomen wojskowo – politycznego przywództwa państwa polsko-litewskiego, który uwydatnił najjaskrawszy etap jej rozwoju. Militarna kultura Rzeczypospolitej szczerze przejęła bogate doświadczenie wojskowe szlacheckiej wspólnoty ziem ruskich oraz oczywiście wojenne praktyki kozaczyzny. Połączenie tych tradycji, ich wpływ na armię koronną i litewską należy jeszcze wyjaśnić oraz przeanalizować. Do chwili obecnej zrobiono to jedynie częściowo (mamy tu na uwadze studia z historii obrony potocznej i chorągwi powiatowych, oddziałów magnackich, uczestnictwa wojsk kozackich w kampaniach wojennych przełomu XVI – XVII w.). Natomiast nie mniej interesujące jest wyjaśnienie tych wpływów, które Rzeczpospolita wykorzystwała na rozwój swego rodzaju wojskowej struktury – kozackiego hetmanatu – który nie tylko wyodrębnił się z jej ciała terytorialnie, ale i przyswoił wiele rysów jej wojskowo – politycznego ustroju.

Jeżeli uważniej spojrzeć na wojskową strukturę hetmanatu, wszędzie dopatrzymy się nie tylko po prostu analogii do Rzeczypospolitej, a właściwie jej dziedzictwa, z którego bierze początek wiele wojskowych instytucji kozackiego państwa. Chodzi przede wszystkim o trójdzielną strukturę sił zbrojnych, które składały się ze stanowego kozackiego pospolitego ruszenia, jako głównej siły i organizacyjnego jądra armii, zawodowego zaciężnego wojska oraz korpusu artylerii. Pierwsza formacja, podobnie jak pospolite ruszenie, aż do ostatnich dni swojego istnienia miała stanowy charakter i terytorialny system organizacji, dwie pozostałe, podobnie jak kwarciane/komputowe wojsko i koronna oraz litewska artyleria, były stałe i znajdowały się na utrzymaniu skarbu.

Jak wiadomo, ten model zaczął się żywiołowo rozwijać jeszcze w pierwszych latach Chmielniczczyzny, kiedy w ciągu lat 1648-1649 formowały się podsta-

wowe państwowe instytucje Hetmanatu, które genetycznie wyrosły z instytucji wojska rejestrowego, pułkowo – sotenny ustrój administracyjny, pion centralnych i miejscowych organów władzy, skarb, itd.¹ Równoległe z nimi, formowały się również inne składowe systemu wojskowego nowopowstałego państwa, m.in. wojsko najemne².

Ważnym składnikiem armii hetmańskiej stała się artyleria, za organizacyjnego poprzednika której należy uważać artyleryjski korpus wojska zaporoskiego, który miał lepszą strukturę i stałe źródła utrzymania, w odróżnieniu od bardziej rozmytej praktyki Siczy Zaporoskiej i prywatnej artylerii miast Naddnieprza i Lewobrzeżnej Ukrainy. Artyleria w armii hetmańskiej była jednym z niewielu rodzajów wojsk (razem z najemnymi), który miał stale istniejące formy organizacyjne i finansowanie, zachowując je tak w czasie wojny jak i w czasie pokoju³. W sferze wojskowo – administracyjnej dzieliła się na „Armatę Generalną”, która pozostawała do dyspozycji wyższego dowództwa oraz na pułkową i sotenną, która była kontrolowana i utrzymywana przez władze lokalne (kozacką administracją, a także magistraty). Z punktu widzenia taktyczno – technicznych charakterystyk i przeznaczenia, park artyleryjski składał się z artylerii polowej, oblężniczej oraz garnizonowej, z których każda miała swoje bojowe zastosowanie (odpowiednio – wsparcie ogniowe wojska na placu boju, niszczenie albo obrona fortyfikacji).

Głównym kadrowym kośćcem oraz najbardziej wartościową składową artyleryjskiego korpusu Hetmańszczyzny była generalna artyleria. Instytucjonalny status oraz źródła jej utrzymania były jedną z niewielu kwestii wojennego ustroju hetmanatu, która była stabilnie wyrażona w artykułach hetmańskich, które nosiły „ramowy” charakter w procesie powstawania młodego państwa kozackiego. Pierwszą wzmiankę, która traktuje „armatę” jako osobny rodzaj wojska, znajdujemy w tekście punktów – suplik do cara moskiewskiego z lutego 1654 roku: *на поделку к снаряду войскового и на пушкарей и на всех слуг, что у снаряду просим твоего царского величества, изволь имети свое царское милостивое признание, как о зямовле, також и о станах, також и на обозного 400 золотых*⁴. Odpowiedź dana przez Moskwę w marcowych artykułach, była szersza, przewidywała utrzymywanie wojskowej artylerii „z dochodów celnych”, które miały iść na „puszkarzy”, „czeladz”, a także „oboźnego armatniego”

¹ Горобець В., *Політичний устрій українських земель другої половини XVII-XVIII століть* (w:) *Гетьманщина, Запорожжя, Слобожанщина, Правобережна Україна*, К. 2000, с. 6-51; Сокирко О., Черкас Б., *Військова організація та воєнне мистецтво українського козацтва*, (w:) *Історія українського козацтва: Нариси в двох томах*, К. 2006, т. 1, с. 475-530.

² Сокирко О., „Незнане” військо Хмельницького: про природу організації збройних сил гетьманату, „Молода нація”, К. 2001, пг 4, с. 73-91.

³ Крип'якевич І., *Українська артилерія в часи Б.Хмельницького*, „Літопис Червоної Калини” 1932, пг.4; Сидоренко В.О., *З історії селянсько-козацької артилерії часів визвольної війни українського народу 1648-1654 рр.*, „Праці Київського державного історичного музею”, К. 1958. – Вип.1. с. 99-118; Сокирко О., *Артилерія Козацької держави: становлення, розвиток, внутрішня організація (1648-1781 рр.)*, „Український історичний журнал”, 2012, пг.4, с. 35-51.

⁴ *Універсали Богдана Хмельницького. 1648-1657*, К. 1998, с. 65.

oraz „chorążego armatniego”, którym ustanowiono pobory w wysokości odpowiednio: 400 i 50 złotych⁵. Bardziej dokładny obraz organizacji generalnej artylerii podano w tzw. „drugich” artykułach perejaślawskich z 1659 r., które zastrzegały *...чтоб армате войсковоу быти в Корсуни, и весь повет дати на выживленье и на всю оправу до арматы, а на послузе при гармате заставати обозному, ясаулу, хорунжему, писарю, пушкарям осмидесят человекам, арматов тоже, шипошников четыре человека, ремесников двенадцать человек, стадников шесть человек, целюрик один человек, добышов два человека, коновалов два ж человека*⁶.

Nietrudno zauważyć, że wszystkie te elementy struktury nie były absolutnie nowe, a były raczej przedłużeniem tych praktyk, które istniały w czasach przedrewolucyjnych (wystarczy porównać wyżej wspomniane teksty artykułów z analogicznymi fragmentami Ordynacji rejestrowego wojska zaporoskiego z 1638 r.). Jeszcze więcej analogii z tradycjami Rzeczypospolitej możemy zauważyć w organizacji materialnego zabezpieczenia artylerii. Główną formą jej utrzymywania były rangowe majątności, z których otrzymywano fundusze (ściągane w postaci opłat, akcyzy lub sprzedaży artykułów rzemieślniczych i rolniczych) lub towary (artykuły spożywcze, odzież, furaz, drewno, proch, saletra, żelazo, węgiel itd.). Artyleryjskie fundusze miały charakter, który mgliście przypominał rozpowszechnione w Rzeczypospolitej ordynacje – zamknięte administracyjno – ekonomiczne kompleksy z przypisaną do nich ludnością, których niepodzielność i status prawny był regulowany specjalnymi uchwałami. Pierwszą rangową majątnością Generalnej Artylerii, poświadczoną dokumentalnie, było starostwo łysiańskie, które wyodrębniło się ze składu starostwa korsuńskiego kijowskiego województwa w latach 50 – tych XVII wieku. 12 lipca 1659 r. Jan II Kazimierz wydał przywilej, który przekazywał dochody z Łysianki na utrzymanie artylerii wojska zaporoskiego. Już na wiosnę następnego roku starostwo zostało przekazane Iwanowi Wyhowskiemu w dziedziczne posiadanie. Po śmierci tego ostatniego, nowo obrany hetman Paweł Tetera znowu domagał się jesienią na sejmie 1664 r. przekazania Łysianki na potrzeby Generalnej Artylerii⁷.

W swojej strukturalnej całości, procesy formowania modelu sił zbrojnych hetmanatu zostały logicznie podsumowane za rządów Iwana Wyhowskiego (1657-1659). Jak wiadomo, własne doświadczenie tworzenia państwa, które jeszcze za życia Bohdana Chmielnickiego doprowadziło kozacką elitę do konfliktu z Moskwą, popchnęły Wyhowskiego i szerszy ogół kozackich dowódców do powrotu do zwykłego dla nich świata, z którego wyszli i sformowali się jako wojskowo – polityczna elita – do Rzeczypospolitej. Ten wektor nowego poli-

⁵ *Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в 3-х томах*, М. 1953, т. 3 s. 561.

⁶ *Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657-1687)*, Київ-Львів 2004, с. 116.

⁷ Супліка не була задоволена, відповідно, чи стягувалися прибутки староства на користь „арматн” невідомо. (Крикун М., *Між війною і радою. Козацтво Правобережної України в другій половині XVII – на початку XVIII століття*, К. 2006, с. 115, 154, 241).

tycznego kursu był potwierdzony ugodą hadziacką podpisaną we wrześniu 1658 r., która przewidywała transformację hetmanatu w Wielkie Księstwo Ruskie, mające stać się pełnoprawną częścią odnowionej, teraz już trójczłonowej, polsko-litewsko-ukraińskiej federacji. Model tego państwa stał się swego rodzaju syntezą nowych kozackich oraz starych szlacheckich form państwowości. Jej trzy części składowe były połączone w jedną całość osobą króla. Królestwo polskie, litewskie oraz ruskie księstwa miały uzgadniać ze sobą politykę zagraniczną z zachowaniem odrębnej administracji, prawa, sądownictwa, skarbu oraz wojska. Wyższa władza w wielkim księstwie ruskim należała do hetmana dożywotnio obranego i zatwierdzonego przez króla, który otrzymywał również tytuł senatora. Skasowana została unia, a prawosławna eparchia uzyskała oficjalne uznanie. Zawarcie ugody hadziackiej stało się jednym z detonatorów pierwszej moskiewsko-ukraińskiej wojny, która między innymi stała się poważnym testem dla armii hetmańskiej.

Historycy, którzy analizowali ugodę hadziacką i jej historyczne znaczenie, praktycznie nie zwracali uwagi na jej znaczenie wojskowe, które nakreślało całkiem nowe punkty orientacyjne dla wojennego budownictwa Ukrainy. Majątkowe zróżnicowanie kozaczyzny, które ujawniło się już podczas Chmielniczyny, pokazały, że wojenny organizm hetmanatu jest dosyć wrażliwy. Wojsko kozackie źle słuchało rozkazów, cierpiało od braków w zaopatrzeniu, które w warunkach stałej wojny i nieurodzajów nie mogło być sprawnym. Oprócz tego, brak stałego szkolenia, pomnożony przez sezonowy charakter służby wojskowej oraz naturalne straty bojowe, dewaluowały profesjonalny poziom wojska. Znaczną rolę grała również polaryzacja politycznych sympatii kozactwa, zauważalna już od pierwszych miesięcy rządów nowego hetmana. Polityczną niestabilność na Ukrainie oraz zależność hetmana od kozackiego wojskowego wsparcia chciała wykorzystać Moskwa, proponując wydzielić Wyhowskiemu specjalną ochronę, która by „ubezpieczała” hetmana od kozackich „шароцей”. Dowódca tej „ochrony” miał podporządkować się i donosić o wszystkich wydarzeniach wojewodzie kijowskiemu Wasylowi Szeremietiewowi⁸. Bezwarunkowo wszystkie te niesprzyjające czynniki utwierdzały Wyhowskiego w przekonaniu o konieczności wzmocnienia armii oraz poszukiwaniu nowego modelu ukraińskiego wojska.

Uгода hadziacka zastrzegła cały spis warunków wojskowo – politycznych, które dotyczyły militarnego bezpieczeństwa wielkiego księstwa ruskiego i nowoutworzonej trójczłonowej federacji. Pierwszorzędne w tym spisie były stosunki z państwem moskiewskim, z którym w wypadku wojny Polski i Litwy, Ruś mogła samodzielnie decydować, czy dołączać się do działań wojennych. Natomiast obowiązkowo miała uczestniczyć w wypadku, jeżeli Moskwa odmawiała oddania ziem zaanektowanych po 1654 r. Koronne, litewskie i jakiegokolwiek inne obce wojska nie miały prawa przebywać na terytorium Ukrainy, *jednak najemne wojska pozostające pod władzą hetmana wojsk ruskich, mogą brać*

⁸ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі — АЮЗР), Спб. 1872, т.7. – с. 205.

chleb z królewskich i duchownych majątków we wspomnianych województwach (kijowskim, czernihowskim i braclawskim – O.S.), według rozkazu tegoż i hetmana ruskiego⁹. W wypadku zagrożenia z zewnątrz, posiłkujące wojska przysłane przez króla miały przejść pod dowództwo hetmana. Łącznie te warunki miały wzmocnić suwerenność księstwa ruskiego i utwierdzić wojskowo – polityczną supremację hetmana w ramach nowej federacji. Oczywiście wzorowały się na uchwałach sejmowych z lat 1629, 1635 oraz 1639, zgodnie z którymi koronne i litewskie wojska nie miały prawa przekraczać administracyjnych granic odpowiednio wielkiego księstwa litewskiego i korony (to samo było potwierdzone przez konfederację warszawską 1648 r., która zabraniała oddziałom koronnym idącym na Chmielnickiego, wkraczać na tereny Litwy)¹⁰.

Hadziackie „artykuły” zmniejszyły rejestr kozacki do 30 000, ale równolegle wprowadzały 10 tysięczną zaciężną (najemną) armię. Kwesta liczebności rejestru w obliczu różnych redakcji ugody i jej uzupełnieniach nie jest całkiem jasna. W ostatecznej wersji, ratyfikowanej przez sejm 12 maja 1659 r. stoi, że: ... liczebność wojska zaporoskiego ma wynosić trzydzieści tysięcy, albo jak wielmożny hetman zaporoski poda w rejestrze¹¹.

Fundusze na utrzymanie najemnych miały iść z podatków i opłat, wprowadzonych w województwach: kijowskim, braclawskim i czernihowskim, a także z innych od Rzeczypospolitej. W ten sposób, przy zachowaniu kozackiego stanowego pospolitego ruszenia, miało rozbudowywać się nowe, stałe zawodowe wojsko na kształt tego, które istniało w Polsce i na Litwie. Jak kozackie, tak i najemne pułki miały być pod pełnym zwierzchnictwem hetmana, kwaterując w tych województwach, gdzie były przed wojną.

Rozporządzanie taką armią znacznie przewyższało polityczne znaczenie, które Wyhowski miał zgodnie z ugodą, zmieniając go w faktycznie suwerennego władcę. To, na ile te okoliczności w warunkach wojen koalicyjnych w środkowo – wschodniej Europie nabierały strategicznego, a nawet epokowego znaczenia, widać po reakcji polskich senatorów, z którym wielu właśnie przez to, negatywnie postrzegało ugodę hadziacką. I tak wojewoda poznański Jan Leszczyński pisał do króla: ... a przyznam się, że ta ostatnia przez Lwów wiadomość nie bardzo mi się podoba, że Wyhowski znowu seorsivum statum potrzebuje jako w Litwie, i drugi punkt jest wolne w Polsce zaciągi ludzi niemieckich, czego Litwa nie ma, aby per se chcieli być independentes raczej socii, niż cives corporis unius

⁹ Текст Гадяцького договору 6 вересня 1658 р., ратифікований сеймом Речі Посполитої (w:) Гадяцька унія 1658 року, К. 2008, с. 27.

¹⁰ Н. Wisner, *Wojsko litewskie w I połowie XVII wieku, cz.III*, „Studia i materiały do historii wojskowości” 1978, t..21, s. 45

¹¹ Там же, s.26. Очевидно, що в такий спосіб козацька старшина намагалася залишити за собою простір для маневру при майбутньому пописі війська і укладенні нового реестру. Оскільки угода передбачала майже двократне скорочення козацького війська, а відтак і козацького стану, у порівнянні із 60-тисячним реестром, гарантованим Переяславською угодою 1654 р., ця обставина не віщувала козацьким провідникам нічого доброго. Тому-то питання стосовно чисельності власне козацьких полків прописувалися із дещо двозначними застереженнями.

*Ррсае*¹². Nawet konsekwentni zwolennicy kompromisu z kozakami uważali za lekkomyślne dawanie do rąk hetmana 40 tysięcznej armii, co absolutnie uniemożliwiałoby Warszawie kontrolowanie dotrzymywania ugody, szczególnie w kwestiach liczebności rejestru i przebywania kozaków tylko w królewskich ziemach¹³.

Drogi, którymi mogła pójść modernizacja ukraińskiego wojska, znalazły swoje odbicie również w instrukcjach, które zostały dane kozackiemu poselstwu, wyprawionemu na sejm ratyfikacyjny w Warszawie w 1659 r. Punkty odzwierciedlały warunki traktatu, a gdzieniegdzie znacznie rozszerzały ich zawartość. Ich istota przeważnie odwoływała się do tradycji i doświadczeń tworzenia wojska, nabytego przez starszyznę i szlachtę jeszcze w okresie Rzeczypospolitej. I tak, oprócz retorycznych deklaracji o zniesieniu obraźliwej dla stanu kozackiego ordynacji z 1638 r. i bardzo ogólnego żądania uchwały zatwierdzającej wszystkie dawne prawa i przywileje zaporoskie, wojsko zaporoskie nie zapomniało wspomnieć i o należnym potraktowaniu kozactwa i starszyny „tak samo, jak uczynił car moskiewski”¹⁴.

Bardzo wymowne było również przypomnienie o równości praw kniaziów i szlachty, łącznie z tym, aby ci pierwsi nie mogli ...*przejąć żadnej wyższej prerogatywy albo pierwszeństwa*¹⁵. Oznaczało to potwierdzenie emancypacyjnych zasad II Statutu Litewskiego z 1566 r., które niwelowały polityczną wyższość tytułowanej szlachty, a zarazem i jej wojskowy monopol w postaci odrębnych od pospolitego ruszenia zbrojnych kontyngentów. Apelując do Statutu, w danym wypadku, hetman potwierdzał swoje polityczne prerogatywy jako głównodowodzącego armią Wielkiego Księstwa Ruskiego.

Artykuły rozjaśniały również kwestię finansowania najemnego wojska, stwierdzając, że *kwartę ze starostw ukraińskich trzeba przeznaczyć na żołnierzy do skarbu Wielkiego Księstwa Ruskiego i powinni zostać obrani lustratorzy dla rewizji tej kwarty* (Оляничин Д. Пункти ... с. 347). Dopóki skarb księstwa znajdował się w stanie reorganizacji, Rzeczpospolita mogłaby wspierać Ruś wojskiem, finansując je *co najmniej przez trzy lata*. Oczywiście, w tej kwestii Wyhowski był związany brakiem funduszy, co przeszkadzało w zwiększeniu, już znajdującego się w jego rozporządzeniu wojska zaciężnego do ustalonej w traktacie 10 tysięcznej liczebności. Dlatego zbrojna pomoc Korony i Wielkiego Księstwa Litewskiego podczas wojny z Moskwą była absolutnie konieczna. W zamian za nią hetman obiecał *dawać wojska zaporoskiego podwójną liczbę od tej, która u nas będzie* (ibidem).

W odrębnym punkcie hetman prosił polskiego króla *żeby wszystkie uchwały o wojskowej dyscyplinie były zebrane razem i żeby jego miłości panu hetmanowi, za*

¹² Кроль П., *Коронна шляхта і Гадяцька унія* (w:) *Гадяцька унія 1658 року*, К. 2008, с. 160.

¹³ Там же, с. 166. Прикметним є солідарність цих занепокоєнь як коронної, так і литовської шляхти (там же, с.168); Перналь А., *Річ Посполита двох народів і Україна: дипломатичні відносини 1648-1659*, К. 2013, с.251-253.

¹⁴ Оляничин Д., *Пункти Івана Виговського українським послам на варшавський сейм 1659 р.*, „Записки Наукового товариства ім.Т.Шевченка” Львів 1991, т. 222, с. 344.

¹⁵ Там же, с. 346.

przykładem świętej pamięci pana Jana Zamoyskiego, była nadana pełna władza nad całym rycerstwem, szlachtą, którzy są na Ukrainie, żeby miał on prawo wojny, a kiedy by ukarał kogoś wykluczeniem z wojska, żeby natychmiast i wszędzie to było wykonywane¹⁶. Zebranie uchwał wojskowych, o których była mowa, to nic innego, jak zbiór artykułów hetmańskich i ordynacji – pierwowzór statutu wojskowego. Artykuły, które były wydawane przez króla albo przez hetmanów koronnych na czas kampanii wojennej, mieściły w sobie przepisy organizacyjne, dyscyplinarne oraz taktyczne, a także były obowiązkowe do stosowania dla wszystkich żołnierzy. Wydawanie artykułów było praktykowane w wojsku hetmańskim za czasów Bohdana Chmielnickiego. Wyhowski w ten sposób starał się nadać im później obowiązkowego i stałego charakteru, stworzywszy kodeks prawa wojskowego (te zasady potwierdzała „Egzekucja Pakt Hadziackich”, w której mieścił się punkt o nadaniu hetmanowi pełnej jurysdykcji (disciplina militari) nad całym rycerstwem Wielkiego Księstwa Ruskiego¹⁷).

„Egzekucja Pakt Hadziackich” z doprecyzowaniem warunków ugody hadziackiej, ułożona przez kozackich dyplomatów podczas sejmku ratyfikacyjnego w Warszawie w kwietniu 1659 r. także zawierała zasady, które odnosiły się do organizacji i zaopatrzenia artylerii. Mianowicie, na jej utrzymanie skierowana była ćwierć dochodów (kwarta), zebranych ze starostwa żytomierskiego, które po śmierci jego właścicieli całkowicie miało być przeznaczone na utrzymanie artylerii; oprócz tego, na jej potrzeby, a także reszty „ruskiego wojska”, miały być skierowane dochody z warzenia saletry z całej Ukrainy. Utrzymanie w należnym stanie parku armatniego miało być zabezpieczone przez odlewnię (Gissernię)¹⁸. Ten system, który nie istniał w przeszłości, zapoczątkował nową praktykę ordynacji artyleryjskich – zamkniętych i niepodzielnych kompleksów majątkowych, ze szczególnym statusem prawnym – która znalazła swoją kontynuację za następców Wyhowskiego, stając się podstawą dla utrzymania Generalnej i pułkowej artylerii Hetmańszczyzny aż do końca jej istnienia¹⁹.

Oczywiście Wyhowski i jego otoczenie mieli i inne plany co do reorganizacji artylerii, odbicia których nie udało się nam na razie odnaleźć w źródłach. Wskazuje na to przynajmniej jedno źródło pośrednie: 11 czerwca 1659 r. król Jan Kazimierz obiecał Stefanowi Niemiryczowi (bratu znanego doradcy Wyhowskiego Jerzego Niemirycza) patent na „generalstwo artylerii Wielkiego Księstwa Ruskiego”²⁰. Najprawdopodobniej, urząd ten miał być jednym z centralnych w wojskowej i administracyjnej hierarchii nowego modelu ustrojowego hetmanatu, który został ujęty w ugodzie hadziackiej. O jego możliwym sta-

¹⁶ Там же, с. 341.

¹⁷ Памятники, изданные Киевской временною комиссиею для разбора древних актов, К. 1898, т. 3, с. 324-325.

¹⁸ Оляничин Д., Пункти Івана Виговського... с. 344; Памятники, изданные Киевской комиссиею для разбора древних актов, К. 1898, т. 3, с. 323-324.

¹⁹ Сокирко О., Артилерія Козацької держави... с. 37-38.

²⁰ Липинський В., Генерал артилерії Великого кн.Руського, „Записки Наукового товариства ім.Т.Шевченка”, Львів 1909, т. 87, с. 38-43.

tusie i zakresie pełnomocnictw pozwala sądzić analogiczny urząd generała artylerii koronnej, utworzony uchwałą sejmu w 1637 r. Wprowadzenie tego stanowiska było zgodne z reformami Władysława IV, który wprowadzał wojska „cudzoziemskiego autoramentu” oraz przystępował do udoskonalenia polskich sił zbrojnych w całości. W artylerii zorganizowanej w ten sam „zachodni” sposób, jak i wojska „cudzoziemskiego autoramentu”, poprzez wprowadzenie stanowiska generała, przewidywało się maksymalną centralizację jej poszczególnych elementów oraz uczynienie ich wykorzystania bardziej efektywnym. Do kompetencji generała, jako „starszego nad armatą” wchodziło kierowanie cekhausami, pododdziałami artyleryjskimi, ich wyszkoleniem, naprawianie i kupowanie armat, amunicji, a także zbieranie specjalnego podatku (kwarty nowej) na potrzeby parku artyleryjskiego. W sferze wojskowo – administracyjnej generał był podporządkowany hetmanowi wielkiemu koronnemu w finansowych sprawach mając raportować przed sejmem.

Strukturalną reorganizację armii miano wesprzeć poprzez zwerbowanie na służbę zagranicznych oficerów, instruktorów oraz technicznych specjalistów. I tak wielki ukraińsko-szwedzki układ zaplanowany jeszcze przez Chmielnickiego, a podpisany przez Wyhowskiego w październiku 1657 r. dawał stronie ukraińskiej prawo do werbowania oficerów, żołnierzy, artylerzystów, inżynierów i innych wojskowych specjalistów na terenach poddanych szwedzkiej koronie²¹.

Wszystkie wymienione wyżej innowacje wytwarzały razem absolutnie nowy model hetmańskiej armii, potwierdzony na poziomie prawodawczym. Od teraz miała się ona składać z trzech podstawowych formacji – kozackiego pospolitego ruszenia, stałych pułków najemnych oraz korpusu artylerii. Jej głównodowodzącym był hetman Wielkiego Księstwa Ruskiego; późniejsze uzupełnienia do aktu unii zastrzegały również istnienie zastępcy hetmana – hetmana polnego²². Finansowanie armii było wieloźródłowe: z wojskowego skarbu, lokalnych podatków i w wypadku kozackiego pospolitego ruszenia stanowej powinności wojennej.

Podstawą sił zbrojnych Wielkiego Księstwa Ruskiego, nawet po poprawkach wniesionych przez ugodę hadziacką, pozostawało kozackie pospolite ruszenie – zbrojna organizacja rycerskiego stanu, który występował jako czołowa warstwa państwa. Znaczące jest, że hetmanat wyglądał niby lustrzane odbicie Rzeczypospolitej, w której mimo rozwijania i poszerzania stałej armii zawodowej (wojska kwarcianego, a potem i komputerowego), z formalnego punktu widzenia, jądrem sił zbrojnych pozostawało szlacheckie pospolite ruszenie. Znaczące jest również, że jeden z punktów kozackiego poselstwa na sejm ratyfikacyjny 1659 r. przypominał kniaziom i szlachcie Księstwa Ruskiego o koniecz-

²¹ Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657-1687), Київ-Львів 2004, с. 31-32.

²² Перналь А., *Річ Посполита двох народів і Україна: дипломатичні відносини 1648-1659*, К. 2013, с. 268. Щоправда, дуже цікавим є те, що на цю посаду Виговський пропонував номінувати свого брата Костянтина – свідчення того, як публічні інститути лишалися залежними від приватних зв'язків (Оляничин Д. Пункти... с. 347).

ności „osobistego przebywania” w swoich majątkach, co oznaczało rozszerzenie również na nich tych samych zasad „służby ziemskiej”, co i na kozactwo²³. Szczególną uwagę hetmana wobec sytuacji i obowiązków lennej szlachty potwierdza uchwała o skasowaniu posiadania służbowych nadziałów przez kobiety (oczywiście chodziło o szlacheckie wdowy) i ich przekazaniu ... *w całej Ukrainie ... dobrze zasłużonym żołnierzom, którzy krew swoją przelewają w wojsku*²⁴. Dobrze tu widać wpływ starej praktyki nadawania ziemi żołnierzom – weteranom w naddniestrzańskiej i lewobrzeżnej Ukrainie w pierwszej połowie XVII w.²⁵ Oczywiście wszystko to jest pośrednim świadectwem tego, że w świadomości kierujących hetmanatem i kozactwo i szlachta, która pozostała na Ukrainie po rewolucji, występowała jako faktycznie istniejąca jedność – stan rycerski zobowiązany do służby wojskowej.

Obowiązek obrony ojczyzny był uważany za święty przywilej narodu politycznego, był on również i podstawą socjalnej wyższości, odrębności od innych warstw społecznych oraz źródłem różnego rodzaju przywilejów. Wojskowa powinność pełnienia służby w stanowym kozackim pospolitym ruszeniu była rozszerzana na każdego, kto był wniesiony do rejestru wojska zaporoskiego i kto był właścicielem „wojskowego gruntu” (kozackiego służbowego nadziału). Pospolite ruszenie było formowane według zasady terytorialnej, co było tradycyjną rysą praktycznie wszystkich stanowych armii Europy. Każdy wojak musiał sam zapewnić sobie uzbrojenie, odzież oraz żywność²⁶.

Organizacyjny porządek wojsko zachowywało jedynie podczas działań wojennych, okresowo rozchodząc się po domach, aby dać możliwość kozakom utrzymywania w należytym stanie swoich gospodarstw, które były jedynym źródłem ich utrzymania. W takich warunkach sam rozwój wojska na poziomie instytucjonalnym był w znacznej mierze żywiołowy, a stopień jego zdolności bojowej zależał od stanu majątkowego kozaków. Państwo miało minimum zobowiązań odnośnie ich zabezpieczenia materialnego, dbając jedynie o wykorzystanie armii oraz politykę kadrową. Reszta zależała od tego na ile aktywny socjalnie i zasobny był stan kozacki.

Inną samodzielną formacją wojska hetmańskiego były formacje najemne, zadeklarowane w ugodzie hadziackiej, które składały się z konnych oddziałów wiernej Wyhowskiemu ruskiej szlachty i tzw. „hetmańskich Niemców” – oddziałów muszkietierów i dragonów. Ta składowa ukraińskiego wojska do niedawnego czasu była praktycznie nieznana nie tylko szerokim masom ale i zawodowym historykom.

²³ Оляничин Д., Пункти... с. 347.

²⁴ Там же, с. 348.

²⁵ Кулаковський П., Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої 1618-1648, К. 2006, с. 253-340.

²⁶ Крипякевич І., *Студії над державою Богдана Хмельницького. Військо*, „Записки Наукового товариства ім.Т.Шевченка”, Львів 1931, т. 151. с. 111-150.

Początki zaciągu pierwszych oddziałów na razie pozostają nieznane. O składzie najemnych kontyngentów możemy sądzić głównie z wiadomości o działaniach bojowych w latach 1658-1659. Ogólna liczebność najemnego wojska do końca hetmaństwa Wyhowskiego sięgała do 4 tys. Na przeszkodzie jego ilościowego zwiększenia stały trudności finansowe: w grudniu 1659 r. hetman skarżył się w liście do kanclerza koronnego Mikołaja Prazmowskiego, że *... i przed tym miał za swój koszt cztery tysiące wojska w potrzebie z Trubeckim, a zaraz ani chleba, ani niczego nie mam*²⁷. Najpełniejsze informacje o składzie wojska zaciężnego odnotowały zawierając liczne relacje moskiewskich posłańców i kurierów, którzy odwiedzali Ukrainę i byli świadkami życia hetmańskiego dworu i wojska.

Większość konnych chorągwi zaczęła być werbowana przez hetmana na Wołyniu gdzieś w końcu 1657 – na początku 1658 r. Upoważnionym dowódcą i koordynatorem tych zaciągów był zaufany hetmana wołyński szlachcic Jan Tarnowski (Ternowski, Tarnawski), któremu podporządkowana była kozacka załoga w Międzyrzeczu, a także garnizony w Konstantynowie, Międzyborzu, Zasławiu, Korcu, Stepaniu i Ostrogu²⁸. Według danych dobrze poinformowanego w sprawach ukraińskich kasztelana wołyńskiego Stanisława Kazimierza Beniowskiego, w styczniu 1658 r. Tarnowski zwołał nawet sejmik szlachty „pohoryńskiej”, który przyjął uchwałę o przejściu pod władzę wojska zaporoskiego²⁹. Jakiś niewielki oddział (chorągiew), który został zebrany jako pierwszy, już w listopadzie 1657 r. razem z pułkami niżyńskim i pryłuckim, rozlokował się z w Krzemieńczuku, Maksymówce i Perewołyczy, aby przejmować posłańców zaporoskich i transporty z żywnością, które szły na Sicz³⁰.

Zgodnie z meldunkami podkomorzego braclawskiego Stefana Czetwertyńskiego, na służbie u Wyhowskiego ogółem było blisko 20 pułkowników. Pośród nich wspomniany jest Franciszek Chodorowski z pułkiem, który liczył 5 chorągwi (około 1 tys. żołnierzy), Orzeł (300 żołnierzy), Sławecki, Czerczycki i jakiś Grek, chorągiew którego zbuntowała się i rozpadła się na dwie części. Werbunek szlachty odbywał się na terytorium, które formalnie należało do Korony, co wywoływało niezadowolenie królewskiego dworu i miejscowych władz. W styczniu 1659 r., aby jakoś załagodzić ten konflikt ze swoimi polskimi sojusznikami, Wyhowski obiecał wojewodzie wołyńskiemu kniaziewi /księciu Michałowi Czetwertyńskiemu przysłać do Łucka komisarzy, którzy by zajęli się skargami. Jednocześnie wydał uniwersał do swoich werbunkowych z rozkazem powrotu za rzekę Horyń, która oddzielała tereny kozackie od koronnych³¹.

²⁷ Памятники, изданные Киевской комиссией... т. 3, с. 402.

²⁸ Тамże, с. 204; Липинський В., *Участь шляхти у великому повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького*. Філадельфія 1980, с. 197.

²⁹ Памятники... т. 3, с. 228-229; Липинський В., *Україна на переломі 1657-1659*, Філадельфія 1991, с. 188-189, 192.

³⁰ Акты, относящиеся к истории Юго-Западной России, т. 4, с. 70.

³¹ Памятники... т. 3, с. 322-323, 326. Скарги на вторгнення козацьких військ та втручання їхніх урядників у маєтності волинських дідичів надходили ще з літа 1658 р. і були предметом постійних переговорів поляків з Виговським (Гарасимчук В., *Матеріали до історії козащини*

Jednak wiadomo, że werbunek żołnierzy na Wołyniu trwał i na jesieni 1659 r. Tym razem kierował nim Roman Jelski, który miał pod sobą pułk konny i dwie chorągwie węgierskiej piechoty rotmistrzów Krzyżanowskiego i Żukowskiego. Znamienne, że część chorągwi zaciągała się nie na imię hetmana, a „na rękę” szlachciców, którzy oczywiście w taki sposób starali się przysłużyć się Wyhowskiemu. Taką była np. chorągiew kasztelana mińskiego Mikołaja Czetwertyńskiego, który sformował ją własnym kosztem³².

Podczas burzliwej konotopskiej kampanii 1659 roku Wyhowski dysponował własnym pułkiem konnym w składzie 4 chorągwi: własnej hetmańskiej, rotmistrzów Magdaleńskiego, Naborowskiego, Pawłowskiego i Poniatowskiego, którymi dowodził hetmański namiestnik porucznik Krzysztof Łasko³³. Drugim pułkiem, który składał się z 3 chorągwi rotmistrzów Szodorowskiego, Wołyńskiego i jeszcze jednego, którego nazwisko nie jest znane, dowodził brat hetmana Jerzy Wyhowski³⁴. Oczywiście właśnie o nich w lipcu 1659 r. donosili posłańcy kniazia Trubeckiego, zauważając że *u Wyhowskiego gdzie ludzi pewnych jest 9 chorągwi laskich, a w chorągwi po 100 ludzi i więcej*. Całkiem możliwe, że wśród nich znajdowała się i chorągiew Jana Tarnowskiego, który w charakterze hetmańskiego пристава? był wspominany jeszcze w sierpniu 1658 r., kiedy ochraniał moskiewskiego posła Wasyla Kikina³⁵. W marcu 1659 r. chorągiew Tarnowskiego przebywała w obozie Wyhowskiego pod Zinkowem³⁶. Ta ciągła bliskość Tarnowskiego przy hetmanie od kiedy odszedł z wołyńskich terenów, może pośrednio świadczyć o tym, że właśnie on dowodził nadworną formacją, która praktycznie bez zmian przebywała przy jaśniewielmożnym.

Cóż przyciągało szlachtę na służbę do kozackiego hetmana? Zgodnie ze słusznym spostrzeżeniem polskiego historyka Piotra Krolla, były tu istotne różne motywy: od pragnienia łupów i odzyskania straconych podczas kozackiej rewolucji majątków, do awanturnictwa szlachciców – banitów oraz „luzaków”³⁷. Warto wziąć również pod uwagę także żywy przykład tych szlachciców, którzy idąc na służbę do wojska zaporoskiego, nie tylko odzyskali utraczone ziemie, ale również się bajecznie wzbogacili, zdobywając dla siebie takie polityczne wpływy w nowoutworzonym państwie, o których w czasach przedrewolucyjnych nie mogli nawet marzyć. Wyhowski i jego otoczenie, wśród którego wielu było pokozaczonych szlachciców, byli żywą gwarancją odnowie-

XVII віку, Львів 1994, с. 89, 96).

³² P. Kroll, *Wojsko zaciężne na służbie hetmana Iwana Wyhowskiego*, „Studia historyczno-wojskowe”, Zabrze 2009, t. 3, s. 118.

³³ Імовірно, Ласко перейшов на службу до гетьмана з коронного війська, де служив його родич ротмістр Стефан Ласко, між іншим, теж тісно пов'язаний із Виговським: Національна бібліотека України ім.В.Вернадського. Інститут рукопису (далі – НБУВ. ІР). – Ф.2. – Спр.15410. – Арк.52).

³⁴ Мицик Ю., *Гетьман Іван Виговський*, К. 2004, с. 73; P. Kroll, *Wojsko zaciężne...* s. 118.

³⁵ “а с ним казаков и поляков человек со сто” (АЮЗР, т. 4, с. 146).

³⁶ АЮЗР, т. 15. с. 348.

³⁷ P. Kroll, *Wojsko zaciężne...* s. 119.

nia w państwie kozackim tych praw „panów-braci”, które zasygnalizowała ugoda hadziacka. Częściowa restauracja przedrewolucyjnych instytucji władzy w Wielkim Księstwie Ruskim, ich integralność z parlamentarnym systemem Rzeczypospolitej, zasady odnośnie regularnej nobilitacji – wszystko to dawało nadzieję i sygnał do powrotu do małej ojczyzny. Na to pozytywnie zareagowała nie tylko wołyńska i kijowska szlachta, ale i białorusko-litewska, której ziemie od lat 50 – tych przebywały pod władzą kozackich pułkowników. Powrót jednak nie oznaczał przyjęcia. Większość pokozaczanej ludności Ukrainy, w pamięci której były jeszcze żywe czasy Chmielniczczyny, wrogo przyjmowała ruską szlachtę. „Lachy” z punktu widzenia szeregowego kozactwa i ludu, wspierali „lackiego” hetmana, który postanowił pogodzić się z królem i znowu wpuścić na Ukrainę panów.

Inną formację zaciężnego wojska tworzyły piesze (muskieterskie) i konne (dragonie) oddziały „niemieckiego” typu. Warto zauważyć, że początki tworzenia oddziałów najemnych, które organizacyjnie, uzbrojeniem i taktyką naśladowały zachodnioeuropejskie wojenne tendencje, sięgają jeszcze początków kozackiej rewolucji, kiedy Chmielnicki starał się drogą najmu i przewerbowywania oficerów i żołnierzy armii koronnej, wzmocnić powstańczą armię. Żołnierz najemny, w porównaniu z innymi kategoriami, charakteryzował się znacznymi zaletami: profesjonalizmem i brakiem jakichkolwiek socjalno – politycznych sympatii czy antypatii. Głównym motorem jego służby był wysoki żołd i kariera. W znacznej mierze aktualny był i wyższy poziom taktycznego wyszkolenia takich formacji, które ewoluowały w kierunku regularnego, indywidualnego i kolektywnego wyszkolenia w dziedzinie musztry i przygotowania ogniowego³⁸. O ile brak kawalerii w powstańczym wojsku do pewnego czasu był rekompensowany przez sojuszniczą konnicę tatarską i nie było specjalnej potrzeby formowania zorganizowanych w „cudzoziemski” sposób oddziałów konnych, to przewaga „niemieckiej” piechoty, nauczonej w sposób skoordynowany poruszać się po placu boju, potrafiącej strzelać salwami, bronić fortyfikacji polowych, była widoczna, pośrednio wskazując na niedostatek odpowiednich nawyków u kozackiej piechoty. Kulminacyjnym momentem przewagi formacji „cudzoziemskiego autoramentu”, po mistrzowsku połączonych z najlepszymi cechami tradycyjnych formacji wojskowych, była bitwa pod Beresteczkiem 28-30 czerwca 1651 r., w której centrum królewskiej armii składało się przeważnie z oddziałów niemieckich, które w znacznej mierze zapewniły jej zwycięski finał³⁹.

Początki werbunku „Niemców”, zbiegały się z początkami zaciągów chorągwi konnych na prawobrzeżnej Ukrainie, przypadając na koniec 1657 – początek 1658 r. „Hetmańscy Niemcy” są potwierdzeni przez źródła rosyjskie, które doty-

³⁸ Archer J., *The art of War in the Western world*, Illinois, 1987, p. 214-266. На прикладі французької армії: Lynn J., *Giant of the Grand siècle: The French Army, 1610-1715*, New York, Cambridge University Press, 1998, p.453-546; нідерландської: Nimwegen von O., *The Dutch Army and the Military Revolutions 1588-1688*, Woodbridge, Boydell Press 2010, p. 85-116.

³⁹ Свешніков І.К., *Битва під Берестечком*, Львів 1993, с. 106-107, 109.

czą wypraw bojowych przeciwko pułkowi połtawskiemu w maju 1658 r.⁴⁰ Informacja ta zgadza się z wiadomościami Samowydca o tym, że na początku swojego jednoosobowego panowania Wyhowski ...*zaczął zbierać dragonię, także chorągwie polskie zaciągać*⁴¹. Podczas dyskusji o warunkach ugody hadziackiej pojawił się punkt mówiący o zezwoleniu na „wolne zaciągi w Polsce ludzi niemieckich” – prawa, którego w Rzeczypospolitej nie miała nawet Litwa⁴². Jednocześnie hetman prosił polskiego króla o wsparcie nie polskimi wojskami, a właśnie formacjami niemieckimi. Jednak według informacji moskiewskich szpiegów, ten odmówił ...*dlatego, że jemu samemu Niemcy są potrzebni*⁴³.

„Niemieckie” formacje hetmana najprawdopodobniej składały się z cudzoziemców jedynie w korpusie oficerskim. Nazwiska dowódców jednoznacznie wskazują na ich niemieckie pochodzenie. Tak w pułku dragońskim, który walczył podczas kampanii konotopskiej byli majorowie Wilhelm Rudolf i Jan Zumir, kapitan Jan Kosakowski⁴⁴. Ciekawe jest, że w późniejszych rosyjskich źródłach Zumir figurował jako oficer ...*który był przysłany... z dragonami polskiego króla*⁴⁵, podczas gdy Rudolf, który dowodził piechotą w Słucku i Starym Bychowie, przeszedł do Kozaków po kapitulacji tych fortec przed oddziałami Iwana Neczaja. W niewiadomy nam sposób trafił do Wyhowskiego rajtarski major Jan Janke, mianowany generał-adiutantem hetmana⁴⁶. Jednak w odróżnieniu od oficerów, skład osobowy oddziałów był pochodzenia miejscowego: w spisie moskiewskich posłańców Grigorija Bułhakowa i Firsza Bajbakowa, których podejmowano w Perejasławiu w styczniu 1659 r., jest wzmianka o tym, że ...*stali na warcie dragoni przy tym dworze, gdzie stali Grigorij i Firs i z tych dragonów jeden człowiek przyszedł do świetlicy, nazywają go Martynko Lisowski, i mówił Grigorijowi i Firsowi tajemnicę: ci dragoni którzy u hetmana chodzą po niemiecku, to nie prawdziwi Niemcy, – Lachy, Polacy i Kozacy, którzy pozakładali niemieckie suknie; a prawdziwych tam Niemców niewielu*⁴⁷.

Relacja Bajbakowa i Firsowa zawiera wiele cennych informacji, zwłaszcza o obowiązkach oddziałów „niemieckich” oraz trybie ich służby. I tak kiedy posłów pozostawiono w Perejasławiu, aby oczekiwali na przyjazd hetmana, ...*w którym dworze byli i we dworze i u drzwi pod okiennicami stali dragoni Niemcy na warcie, i nikogo do tego dworu nie wpuszczali*⁴⁸. Za kilka dni, po przybyciu do miasta Wyhowskiego, zaprowadzono do niego posłów ...*a jak na dwór wje-*

⁴⁰ АЮЗР, т. 4, с. 128.

⁴¹ Літопис Самовидця, К. 1971, с. 77.

⁴² Кроль П., *Коронна шляхта і Гадяцька унія (w:) Гадяцька унія 1658 року*, К. 2008, с. 160; P. Kroll, *Wojsko zaciężne...*, s. 116.

⁴³ АЮЗР, т. 15, с. 303.

⁴⁴ P. Kroll, *Wojsko zaciężne...*, s. 118.

⁴⁵ АЮЗР, т. 7, с. 312.

⁴⁶ Kroll P. *Wojsko zaciężne...*, s. 115.

⁴⁷ АЮЗР, т. 7, с. 273.

⁴⁸ Там же, с. 268.

chali, i na hetmańskim dworze w saniach i po bokach stali Niemcy z muszkietami⁴⁹. Wszystkie te detale wskazują na to, że najemni nie tylko wykonywali funkcje zbrojnej ochrony jaśnie wielmożnego, ale i pilnowali najważniejszych posterunków przy rezydencjach hetmańskich oraz zagranicznych posłów. Ich wykorzystanie nie ograniczało się jednak tylko do zadań wartowniczych czy ceremonialnych. W bezpośredniej bliskości do hetmana, oprócz wspomnianej chorągwi Tarnowskiego, przebywał jeszcze jeden oddział dragonów. Bojowy chrzest hetmańskich dragonów miał miejsce przy oblężeniu Połtawy w lecie 1658 r., przebieg którego utrwaliła relacja anonimowego sługi Stanisława Kazimierza Beniowskiego, świadka tych wydarzeń. Pośród innych wydarzeń opisał niespodziewany napad w nocy z 9 na 10 czerwca sił pułkownika połtawskiego Puszkara na hetmański obóz, do którego atakujących podstępnie wpuścił pułkownik czerkaski Filon Dziedziała. Wyhowski uciekł z ochroną do obozu Karacz – beja, który znajdował się nieopodal. Nie zastawszy w obozie hetmana, Dziedziała i Puszkara pokłócili się między sobą, a ich Kozacy rzucili się do rabowania obozu. *Za tym rozruchy wielkie i zamieszanie uczyniły się i pod osłoną ciemnej nocy nie było widać, kto się między sobą bije... – pisze anonim, – Opierał się szczególnie Nosacz i inni stronnicy Wyhowskiego. Dragonia też, której ponad półtora rasta było, dobrze się biła, co aż do świtu...*⁵⁰. Tymczasem do obozu powrócił hetman z Tatarami i zaatakował napastników, rozproszywszy ich siły. Oddziały dragonów dalej towarzyszyły hetmanowi: i tak, w obozie w pobliżu Soroczyńców w lutym 1659 r. przy Wyhowskim było *Niemców 150 ludzi i polskich ludzi 300*⁵¹. W bitwie konotopskiej 27 czerwca 1659 r. dragoński pułk hetmana brał aktywny udział w potyczce o przeprawę przez rzekę Kukulkę i w późniejszym pościgu za armią Trubeckiego, zaznając przy tym odczuwalnych strat⁵².

Jeszcze jednym znaczącym detalem, który odnajdujemy w rosyjskich źródłach, jest prawie stała obecność Jerzego Niemiryca przy hetmańskich „Niemcach”. Symptomatyczne, że kanclerz Wielkiego Księstwa Ruskiego i faktyczny architekt ugody hadziackiej, z jej artykułami o sformowaniu wojska najemnego, wyznaczył w Perejasławiu w styczniu 1659 r. dragońskie czaty z „żołnierzy” przy moskiewskich dyplomatach. Jesienią 1659 r. Niemirycz dowodził niemieckimi oddziałami w Niżynie i Czernihowie, gdzie został zabity przez zbuntowanych Kozaków⁵³. Warto wspomnieć, że będąc w większym stopniu dyplomata i politykiem, Niemirycz miał niewielkie doświadczenie służby wojskowej w armii koronnej. Na początku Chmielniczyny był jednym z pułkowników pospolitego ruszenia szlachty wołyńskiej i kijowskiej. Jednak po kilku latach

⁴⁹ Там же, с. 270.

⁵⁰ Гарасимчук В., *Матеріали до історії козащини XVII віку*, Львів 1994, с. 98.

⁵¹ *Акты Московского государства*. – СПб., 1894, т. 2, с. 652.

⁵² Мицик Ю., *Гетьман Іван Виговський*, К. 2004, с. 73-74.

⁵³ АЮЗР, т.15, с. 437. Д.Оляничин небезпідставно вважав Немирича автором більшості військово-політичних та адміністративних положень Гадяцького трактату й пунктів козацьким посольством, що доповнювали їх (див.: Оляничин Д. *Пункти Іваана Виговського українським послам на Варшавський сейм 1659 року*, ЗНТШ, Львів 1991, т. 222. с. 328).

kręta polityczna ścieżka przywiodła go do Szwecji, gdzie na własne oczy obserwował jedną z najlepszych armii ówczesnej Europy, która na kilka dziesięcioleci będzie potwierdzać fenomen „szwedzkiego wielkodzierzawia”⁵⁴. Próba importu europejskiej praktyki wojskowej w jej „szwedzkiej wersji” jest wyraźnie dostrzegalna już w wielkim układzie ukraińsko-szwedzkim z października 1657 r., do którego Niemirycz przyczynił się bezpośrednio i który przewidywał możliwość werbowania dla potrzeb Hetmanatu specjalistów wojskowych⁵⁵. Oczywiście sam Niemirycz był nie tylko inicjatorem wprowadzenia do armii hetmańskiej pułków „niemieckiego autoramentu”, ale i ich bezpośrednim dowódcą i opiekunem.

Jak widać z opisanych wyżej wydarzeń, plany utworzenia najemnego wojska nie stały się martwą literą ugody hadziackiej. Formowanie zaciężnych chorągwi szlacheckich i oddziałów „niemieckich” rozpoczęło się niedługo po wyborze hetmana i trwało przez cały 1658 r. Jeszcze przed spotkaniem polskich i kozackich dyplomatów w Hadziaczu, oddziały te już przeszły chrzest bojowy w bitwach z przeciwnikami Wyhowskiego, co wzmocniło jego przekonanie o ich efektywności. W ten sposób postanowienia unii nie tyle deklarowały utworzenie nowego wojska, ile legitymizowały to co istniało w rzeczywistości.

Rzucając retrospektywiczne spojrzenie na ukraińskie wojsko czasów Iwana Wyhowskiego, mamy podstawy traktować je jak nowy militarny model, w którym odbijały się główne tendencje rozbudowy sił zbrojnych kozackiego hetmanatu w następnych dziesięcioleciach. Podobnego rodzaju transformacje były istotną cechą tych państw, które przeżywały wewnętrzne rewolucje i wojny domowe, czego potwierdzeniem są prawie współczesne czasom Wyhowskiego reformy wojskowe Olivera Cromwella, które przeformowały pstrokatę kontyngenty wojsk parlamentu i ziemskiego pospolitego ruszenia Anglii w słynną „New Model Army”.

Kurs zapoczątkowany przez Chmielnickiego, był kontynuowany i rozwinięty przez jego następcę i miał na celu zreformowanie ukraińskich sił zbrojnych z powstańczego wojska w armię o mieszanym charakterze, w strukturze której stanowe formacje istniały obok zawodowych najemników. W swoich głównych rysach ta konstelacja była lustrzanym odbiciem tradycji Rzeczypospolitej, w pewny sposób skorygowanej przez kozackie realia: kozackie pospolite ruszenie, uzupełniane najemnymi kontyngentami piechoty, kawalerii i artylerii, utrzymywanych za środki centralnego i lokalnych budżetów. Szczególnie ważną okazała się właśnie tendencja do rozbudowywania zawodowego najemnego wojska, reprezentowanego przez pułki „cudzoziemskiego autoramentu” i korpus artylerii. Wpływ organizacyjnego i praktycznego doświadczenia Zachodu nie mógł ominąć organizacji wojskowej kozackiego hetmanatu, który

⁵⁴ Гурбик А., Юрій Немирич (w:) *Полководці Війська Запорозького*, К. 2004, Кн.2, с. 138-148; Лоський І. Юрій Немирич – канцлер Великого Князівства Руського, „Хроніка-2000”, 1995, nr 1, с. 119-135.

⁵⁵ *Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657-1687)*, К. 2004, с. 31-32.

od początku swojego istnienia był w epicentrum największych europejskich konfliktów wojskowych. I chociaż „cudzoziemski autorament” w wojsku hetmańskim nie przyjął się jako samodzielna bojowa formacja (przeszkodziła temu i finansowa słabość skarbu i geograficzne oddalenie od tradycyjnych terenów werbunku), już w okresie Ruiny stało się jasne, że bardziej perspektywnym kierunkiem wzmocnienia armii, na tle stałego upadku kozackiej sztuki wojennej jest rozbudowa właśnie armii najemnej. Jednak zachodnie wzorce dla jego rozbudowy zostały ograniczone, a za podstawę wzięto własne – kozackie. Właśnie na ich podstawie powstaną najemne ochotnicze formacje, efektywność i wzrost znaczenia których w zewnętrznych i wewnętrznych konfliktach osiągnie szczyt za panowania ideowego spadkobiercy Wyhowskiego – Iwana Mazepy. Tak samo długie życie otrzymały organizacyjne i ekonomiczne formy uporządkowania w artylerii w postaci, w której przeżyła nawet samo państwo kozackie. Zresztą, najważniejszym osiągnięciem Iwana Wyhowskiego było stworzenie modelu armii, który z sukcesem przetrwał tragiczne lata Ruiny i z nieznacznymi zmianami będzie istniał w kozackim hetmanacie przynajmniej do pierwszej ćwierci XVIII stulecia. W odniesieniu do tego, postanowienia unii hadziackiej odegrały rolę pierwszej szerokiej kodyfikacji wojskowego ustroju hetmanatu, nadając oprawę prawną głównym elementom militarnego modelu kozackiej Rzeczypospolitej.

W ciągu lat 60 – tych XVII stulecia w tym modelu zjawily się różnego rodzaju uzupełnienia i korekty, które okazywały się krótkotrwałymi i sporadycznymi. Można do nich odnieść próby uporządkowania powinności wojskowych pokozaczonych szlachty zamkowej (białocerkiewskiej i lubeckiej), która utrzymywała własność ziemi z odpowiednim statusem; przyjęcia na służbę oddziałów cudzoziemskiego autoramentu z armii koronnej i litewskiej, werbunek cudzoziemskich najemników z Bałkanów i terenów naddunajskich, a nawet projekty utworzenia pułków, na kształt moskiewskich oddziałów „nowego stroju”⁵⁶. Wszystkie te projekty i próby ich realizacji reprezentowały różne poglądy ugrupowań kozackiej starszyny, które zmieniały się przy sterze hetmańszczyzny w drugiej połowie XVII wieku. Znamienne jednak jest, że wszystkie te stronnictwa, z niewielkimi wyjątkami, faktycznie operowały formami, które całkowicie wpisywały się i naśladowały tradycje ustroju Rzeczypospolitej. Jako przykład można przywołać historię formowania serbskiej i wołoskiej konnicy, które w wojsku hetmańskim, podobnie jak w koronnym i litewskim, tworzyły odmienny rodzaj lekkiej kawalerii, przeznaczony do zwiadu, ochrony oraz wojny podjazdowej. Mieszkańcy lewobrzeżnych miast narzekali, że ... z hetmana Iwana Wyhowskiego i jego dworu z Serbów i z Lachów wielkie przesładowanie i wymuszenia i grabież cieląt⁵⁷. Znaczącym szczegółem jest, że Ser-

⁵⁶ Ширше див.: Сокирко О., Гетьманщина під царським скіпетром (військове будівництво в Україні другої половини XVII – початку XVIII ст. (w:) Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин. К. 2003, с. 292-322.

⁵⁷ АЮЗР, т. 4, с. 146.

bowie wchodzili do bliskiego otoczenia Wyhowskiego, kiedy ten jeszcze był pisarzem generalnym. W 1651 r. i 1654 r. odpowiednio do Moskwy i Konstantynopola z dyplomatycznymi pełnomocnictwami jeździli jego słudzy Serbowie, Wasyl Danyłowycz i Mykoła Markowycz⁵⁸. Na początku swojego hetmaństwa, Wyhowski wyprawił poselstwo Fedora Korobky do hospodara wołoskiego, któremu proponowali, w razie ucisków ze strony Turków, przejście na służbę hetmanatu. *Tak że i Serbowie do mnie piszą – i chcą służyć gospodarowi, upewniając się przeze mnie. I ja ich przyzywam i miłość hospodarską im pokazuję, żeby jechali*⁵⁹. Niektórzy z przesiedleńców i jego dawnych protegowanych zdążyli zabezpieczyć się własnymi formacjami wojskowymi – pułkownik braclawski Iwan Serbyn i generalny buńczuczny Dmytro (Mytko) Myhal (Myhaj). Ostatni utrzymywał serbską konną rotę, która jeżeli brać pod uwagę status oraz bliskość jego urzędu do hetmana, mogła w razie potrzeby pełnić rolę zbrojnej asysty przy uroczystych wyjazdach i wojennych wyprawach pod buńczukiem jaśnie wielmożnego. W sierpniu 1659 r. Myhal trafił do niewoli perejasławskich Kozaków Cיעиury ... *a wzięli go na przeprawie, przeprawiał się ze swoją rotą przez Dniepr, i rotę jego Serbów perejasławscy Kozacy wszystką pobili*⁶⁰.

Jednak funkcjonalna korelacja i kierunek rozwoju każdej ze składowych części hetmańskiej armii, miały całkiem inny charakter aniżeli w ich odpowiednikach w Rzeczypospolitej. I tak kozackie pospolite ruszenie, przy wszystkich właściwych mu wadach, pozostawało kręgosłupem armii nawet w XVIII wieku. Sprzyjało temu ekstensywne rozszerzenie służbowego posiadania ziemi kosztem wolnej kolonizacji, w obronie którego stała wyższa władza – na początku hetmańska, a z czasem i imperatorska, zainteresowana w utrzymaniu potencjału bojowego wojska kozackiego, które faktycznie nic nie kosztowało skarbu państwowego. Kozactwo, swoją drogą gorliwie broniło swojej służby wojskowej, która była podstawą przywilejów stanowych, które konwertowały w polityczną i socjalno – ekonomiczną wyższość tej warstwy nad resztą społeczeństwa. Świadectwem tego są liczne przykłady „szukania kozactwa” w XVIII wieku – procesy sądowe szeregowych Kozaków o prawo do pozostawania w rejestrze, tłem których było stabilne zwiększenie dezercji i uchylania się od wypraw wojskowych, rozwój instytucji „najmitów”, których rejestrowi najmowali zamiast siebie podczas mobilizacji⁶¹.

Innym skutkiem rozwarstwienia kozackiego stanu pod koniec XVII wieku było rozszerzenie prywatnej inicjatywy starszyny i wierchuszki szeregowego kozactwa, organizacji własnych oddziałów zbrojnych. Jeżeli na początku były

⁵⁸ Крип'якевич І., *Серби в українськiм війську 1650-1660 рр.*, „Записки Наукового товариства ім.Т.Шевченка”, Львів 1920, т. 129, с. 85.

⁵⁹ НБУВ. ІР. – Ф.2., Спр.15402-15403. – Арк.5-6.

⁶⁰ АЮЗР, т. 7, с. 312; Крип'якевич І., *Серби в українськiм війську 1650-1660 рр.*, с. 86.

⁶¹ Путро А., *Левобережная Украина в составе Российского государства во второй половине XVIII века*, К. 1988, с. 95-101; Сокирко О., *Наймити в козацькому війську другої половини XVII – середини XVIII ст.*, „Збірник Харківського історико-філологічного товариства”, Харків 2011, т. 14, с. 3-14.

to skromne poczty nadworne powołane do ochrony dworu swojego patrona, to z czasem rozrastały się licznie, włączając do swego składu nie tylko sługi, ale i rejestrowych Kozaków, którzy w zamian za protekcję zwalniali się z ciężkiej pułkowej służby. W XVIII stuleciu w ramach tej praktyki najpotężniejsze rody kozackie obracały na prywatne potrzeby swoich „domów” całe sotnie i kurenie, tworząc z nich małe prywatne armie. Klientelizm w sferze wojskowej hetmanatu, prawdopodobnie jeszcze w większej mierze był powiązany ze sferą społeczno – polityczną aniżeli w Rzeczypospolitej, ponieważ kozacka państwowość faktycznie przedstawiała sobą zmodyfikowaną kontynuację stanowego wojska kozackiego⁶².

Cały skład pocztów starszyny można umownie podzielić na dwie funkcjonalne grupy: „kurennych kozaków” (kureńczycy, „kureńcy”, strzelcy, dworanie, bojarzy), którzy pochodzili głównie ze stanu kozackiego i sług – czeladników (woźniców, kucharzy, stajennych itd.). Jednak dokumenty, szczególnie o charakterze statystycznym, nie zawsze rozszyfrowują skład pocztowych kuren, zapisując ich jako „towarzystwo kurenne”, „Kozacy kurenia” lub „wyjęci z pułkowego komputu”. Niestety brak unifikacji formularza komputów i tabel (a tylko te źródła dają historykowi możliwość sporządzenia statystyki) często pozbawia możliwości dokładnej identyfikacji tych kategorii w spisach pułkowych i sotennych. I tak w niektórych dokumentach kurenie i poczty starszyny są wydzielone pod osobnymi nazwami, a w niektórych zapisane pod patronimami swoich zwierzchników (na przykład w imiennym przysiężnym spisie pułku czernihowskiego z 1732 r. w spisach sotennych wszyscy Kozacy są podzieleni na kurenie, z których jedno nazwane są od miejscowości (np. czernihowski kureń grodowy), a drugie od nazwiska oficera, co jawnie wskazuje na przynależność do pocztów starszyny (kureń Połubotkowskyj)⁶³.

Współcześni badacze solidaryzują się z tezą Benedykta Miakotina, że grupa kurennych Kozaków zaczęła się formować jeszcze w pierwszych latach istnienia hetmanatu, a w XVIII wieku rozwinęła się w rozgałęzioną sieć służbowych wspólnot⁶⁴. Od siebie dodamy, że oczywiście ta instytucja miała jeszcze dawniejsze początki, które sięgały początków rejestrowego kozactwa zorganizowanego na zasadzie pocztu towarzyskiego. Zwraca uwagę fakt, że znaczna część starych kozackich rodzin, która dziedzicznie posiadała zbrojne poczty, rozpoczęła swoją służbę w kozackich formacjach rejestrowych albo magnackich w pierwszej połowie XVII wieku. Na przykład Paweł, głowa rodu Apostołów, przybywszy z Mołdawii do Rzeczypospolitej, wstąpił na służbę do władcy Lewobrzeża Jeremiego Wiśniowieckiego, dotrzymując wierności swemu panu aż do jego śmierci w 1651 r. Apostoł otrzymał w nagrodę majątność na Mirohorodszczyźnie (m. Chomutec),

⁶² Детальніший аналіз цього явища див.: Сокирко О., „На послугах дому”: *Надвірні почти козацької старшини середини XVII-XVIII ст.*, (w:) *Patrimonium: Студії з ранньомодерної історії Центрально-Східної Європи*, Київ-Краків 2015, с. 307-327.

⁶³ *Именная роспись Черниговского полка 1732 года*, Харьков 2010, с. 8-9,16.

⁶⁴ Мякотин В., *Очерки Социальной Истории Украины в XVII-XVIII вв.*, Прага 1924, том I, Вып.3, с. 52.

gdzie po pewnym czasie objął urząd pułkownika, wchodząc do starszyźnianej elity Hetmanatu⁶⁵. W takim wypadku dwór magnata i organizacja jego zbrojnej asysty stawała się przykładem do naśladowania dla jego sług, którzy po wybuchu kozackiej rewolucji sami stworzyli własne dwory i sieci klientów.

Wyobrażenie o tym, jaki kształt miały te praktyki już w kozackim okresie, daje obraz nadwornego wojska pułkownika mirhorodeckiego, przyszłego hetmana, Daniela Apostoła z 1722 r. Przy boku Apostoła przebywał osobny „kureń Jego Miłości dworski” na czele z atamanem Iwanem Perewoznym, kureń „woźniców” z atamanem Harkiem Trusina, 12 „dworian”, 2 kurenie „strzelców Jego Miłości” z atamanem Gabrielem Illiaszenką i Dacykiem Aleksandrenką, „Kozacy Jego Miłości służebni” z atamanem Piotrem Herasymowiczem, a także 3 kurenie terytorialne – popowski na czele z Hryćkiem Wypryskiem, baktowski na czele z Iwanem Mocowytyczem oraz homutański na czele z Michałem Bublikiem⁶⁶. Ogólnie poczet liczył 135 kozaków, z których tylko 18 sług obozowych nie miało funkcji wojskowych.

W innym kompucie, datowanym na ten sam rok figurowała „chorągiew dworiańska” na czele z towarzyszem Iwanem Ter(nawskim?), atamanem Wasylem Murzakiem i chorążym Konstantym, „chorągiew strzelecka” z atamanem Stećkiem Tereszczeniem i chorążym Andrzejem Bandurenką i jeszcze dwa terytorialne kurenie strzeleckie – horodyski z atamanem Iwanem Hołowką i potocki z atamanem Hryćkiem⁶⁷. Jak widzimy, lista formacji wojskowych sług pułkowników, które liczyły do 200-300 ludzi, była dosyć stała: przyboczny poczet tworzyli Kozacy własnego kurenia i dworzanie, wzmocnieni kilkoma formacjami strzeleckimi, które w czasie pokoju dostarczały dziczyznę dla pułkownikowskiej kuchni i Kozacy kureni terytorialnych, którzy pełnili służbę pomocniczą.

Punktem zwrotnym w procesie zachowania wojskowego pierwszeństwa wojska rejestrowego było stopniowe ograniczenie skali oraz wojskowego znaczenia najemnych formacji. Jeżeli na początku sprzyjał temu opór kozackiej starszyzny przeciwko werbowaniu pułków najemnych, które były posłusznym narzędziem w rękach hetmanów w czasach politycznych rozruchów doby Ruiny, to potem na przeszkodzie w ich wzmocnieniu stały trudności finansowe skarbu, a w XVIII wieku – bezpośrednio ograniczenia nałożone przez rosyjskie władze. Od końca XVII do lat trzydziestych XVIII stulecia liczebność najemników w wojsku hetmańskim zmniejszyła się siedmiokrotnie. Ich służba po trochu nabywała dziedzicznego charakteru, upodabniając się do kozackiej, traciła stały charakter⁶⁸.

⁶⁵ Крупницький Б., *Миргородський полковник Павло Апостол (1618-1678)*, (w:) *Праці Українського історично-філологічного товариства у Празі*, Прага 1944, t. 5, s. 42

⁶⁶ Центральний державний історичний архів України в м.Києві (далі – ЦДАІАК). – Ф.102. – Оп.2. – Спр.101. – Арк.13-14.

⁶⁷ ЦДАІАК. – Ф.102. – Оп.2. – Спр.101. – Арк.131-133.

⁶⁸ Сокирко О., *Лицарі другого сорту. Наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669-1726 рр.*, К. 2006, с. 76-122.

Artyleria hetmanatu była zorganizowana za przykładem Rzeczypospolitej. Artylerzyści tworzyli stały personel, zrównany ze stanem kozackim. Finansowanie zapewniały liczne ordynacje oraz opłaty i świadczenia w naturze. Jednak ten system był nie zcentralizowany. Park artyleryjski armii kozackiej składał się z korpusu Generalnej Artylerii i szeregu artylerii pułkowych, które przez długi czas nie miały jednego kierownictwa, personelu oraz finansowania. Część parku artyleryjskiego należała do miast, a pułki najemne w ogóle go nie posiadały. W odróżnieniu od Rzeczypospolitej, artyleria hetmańska rozwijała się w oderwaniu od tendencji ogólnoeuropejskich. Produkcja armat i środków bojowych zachowała charakter chałupniczy. Produkowanie prochu od połowy XVIII wieku było zabronione przez władze rosyjskie, a wytwarzanie potrzebnych surowców było surowo kontrolowane. Działania te obniżały zdolność bojową nie tylko artylerii ale całej armii hetmańskiej. Za czasów rządów Cyryła Razumowskiego zapoczątkowano szereg reform, jak choćby odlewanie armat według zunifikowanych kalibrów, wprowadzenie stałych stanów osobowych, podporządkowanie całej służby artyleryjskiej obożnemu generalnemu. Jednak te innowacje, wzorowane na rosyjskiej praktyce, przysły zbyt późno, faktycznie przy końcu istnienia hetmanatu⁶⁹. Kozacka Rzeczpospolita w wielu aspektach powtórzyła los swojego lustrzanego odbicia – szlacheckiej Rzeczypospolitej, dla której wielość form ustroju wojskowego, opartych o socjalną organizację społeczeństwa była silną stroną w XVII wieku, aby już w następnym stuleciu zamienić się w „piętę achillesową”.

⁶⁹ Детальніше про ці реформи див.: Сокирко О., *Військові реформи за гетьманування К.Розумовського 1750-1764 рр.* (w:) *Українська держава другої половини XVII-XVIII ст.: Політика, суспільство, культура*, К. 2014, с. 359-385.